

О. Ф. ЛАГОДОВСЬКА

ПОСЕЛЕННЯ ЧАСУ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ В с. САНДРАКИ

В 1949—1950 рр. Верхньобузька археологічна експедиція провадила розкопки пізньотрипільського поселення в с. Сандраки, Хмельницького району, Вінницької області¹.

Поселення знаходиться на мису височини, розташованій над долиною невеликого безіменного струмка, що впадає в р. Південний Буг біля східної околиці села (рис. 1). Мис відомий у місцевого населення під назвою Пагурок. Розгалужена система давніх ярів робить цю місцевість досить мальовничою, чому в значній мірі сприяють розташовані на плато і його схилах ліси, які складаються із граба, берези і дуба.

З боку долини струмка схили Пагурка круті. Із сходу та півночі розташовані невеликі ярки. Північно-східний бік Пагурка є напільним і сполучає його з похилими схилами плато, яке плавно спускається до долини Південного Бугу. З напільного боку є рів і вал, які добре помітні. Поруч розташовані інший рів і вал, які майже розорані.

Доба пізнього трипілья, епоха пізньої бронзи, а також XVII—XVIII ст. представлені культурними шарами, що свідчать про довготривалість цих поселень. Періоди ж ранньої бронзи, скіфський час та інші представлені невеликою кількістю знахідок, що свідчить про короткотривалість проживання тут в різні часи.

При дослідженні Пагурка була закладена траншея, яка розрізала весь мис. Потім в північній частині траншеї, де були виявлені найпотужніші залягання культурного шару, закладено розкоп загальною площею до 120 м².

Культурна стратиграфія на цьому розкопі така: в шарі чорнозему, особливо в південно-західній частині розкопу до глибини 0,3 м були виявлені кафлі та кераміка XVII—XVIII ст.; на тій же глибині і нижче, до 0,4—0,5 м, проходив культурний шар часу пізньої бронзи; в нижній частині чорнозему та у верхній частині суглинку залягав пізньотрипільський шар.

На площі основного розкопу культурний шар часу бронзи представлений господарськими ямами і визначався горизонтом залягання речових знахідок на глибині 0,2—0,5 м. З цього ж горизонту і були опущені господарські ями, які проходили через пізньотрипільський шар і в ряді випадків пробивали підлогу пізньотрипільського житла, що залягало тут. Крім того, в прокладеній траншеї південніше розкопу на 25 м була виявлена яма цього ж часу. Вона відрізнялася від інших ям своєю незначною глибиною, а також тим, що була заповнена знахідками і закладена невеликими каменями, через що одночасність всіх матеріалів, які залягали в ній, не викликала ніяких сумнівів.

¹ Про цю пам'ятку повідомив Інститут археології АН УРСР лікар П. Н. Добрянський. В 1949 р. до складу експедиції входили О. Ф. Лагодовська, Ю. М. Захарук та С. Я. Папер; в 1950 р. — О. Ф. Лагодовська, Н. П. Амбургер, П. Н. Добрянський, С. Я. Папер.

Яма А (на квадратах 37—38 по траншеї) невеликого розміру, округла в плані, діаметром 0,8, глибиною 0,45 м від сучасної поверхні. Товщина чорноземного шару в цій частині Пагурка досягала 0,2 м, тому яма при її незначній глибині все ж була опущена в шар лесу на глибину 0,25 м. Як уже вказувалось, яму перекривала кладка з невеликих каменів, що залягали на глибині 0,23—0,27 м.

В ямі у великій кількості були виявлені фрагменти кераміки, уламки рога та кісток, рогова муфта, кремінні знаряддя. Створювалося враження, що уламки кількох розбитих посудин разом з вказаними знахідками з якоюсь метою були складені в невелику спеціально викопану яму і зверху закладені каменями.

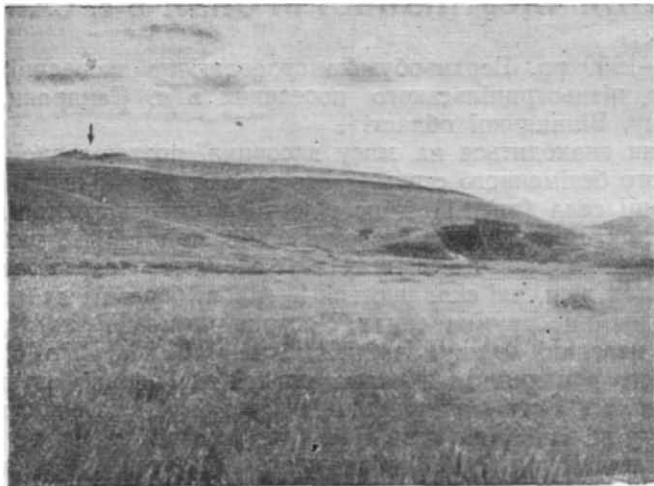

Рис. 1. Село Сандраки, урочище Пагурок. Стрілкою показане місце розкопок.

Деякі посудини вдалося частково реставрувати. Вони представлені високими баночними тюльпаноподібними формами з валиковим орнаментом, а саме: 1. Великою посудиною з високою шийкою і трохи відігнутими назовні вінцями. Біля основи шийки проходить гладкий неширокий двоххилий валик, що двічі спіралью охоплює тіло посудини. Біля краю вінця рідко розташовані нескрізні проколи, які дають на внутрішньому боці сплюснені «горошини». Посудина сірого кольору з червоними і чорними плямами від випалу. Висота посудини 44,5, висота шийки 11, максимальний діаметр 31,5, діаметр вінця 25,7 см (табл. III, 8). 2. Фрагменти двох посудин середніх розмірів, сірого кольору з добре згладженою, місцями залощеною поверхнею. Біля основи високої шийки, трохи відігнутої назовні, проходить тонкий валик (табл. I, 1, 5). Керамічна маса з домішкою піску та слюди. 3. Нижня частина посудини з грубо обробленою поверхнею. Випал нерівномірний, з червоними та чорними плямами. В керамічному тісті є домішка піску. 4. Два фрагменти вінця із сплюсненими «горошинами» по зовнішній поверхні та один фрагмент з двоххилим розсіченим валиком (табл. I, 2, 3).

Крім посудин баночної форми, були виявлені також миски, а саме, нижня частина миски з профільованим дном, сірочорного кольору з добре згладженою поверхнею, місцями підлощеною, а також фрагмент миски з прямо зрізаним краєм, темнокоричневого кольору (табл. I, 14).

Куски рога благородного оленя мають сліди розпилювання та поздовжніх розколів, деякі уламки рога перегоріли. Рогова муфта була зроблена з основи рога. Бокові гілки, які йшли від нього, зрізані. В стовбурі рога зроблено наскрізний отвір, розташований в найтовстішій, отже

і найміцнішій, частині рога. В робочому кінці муфти видовбане невелике заглиблення, в яке, очевидно, вставлялося знаряддя. Загальна довжина муфти 18,2 см (табл. III, 1).

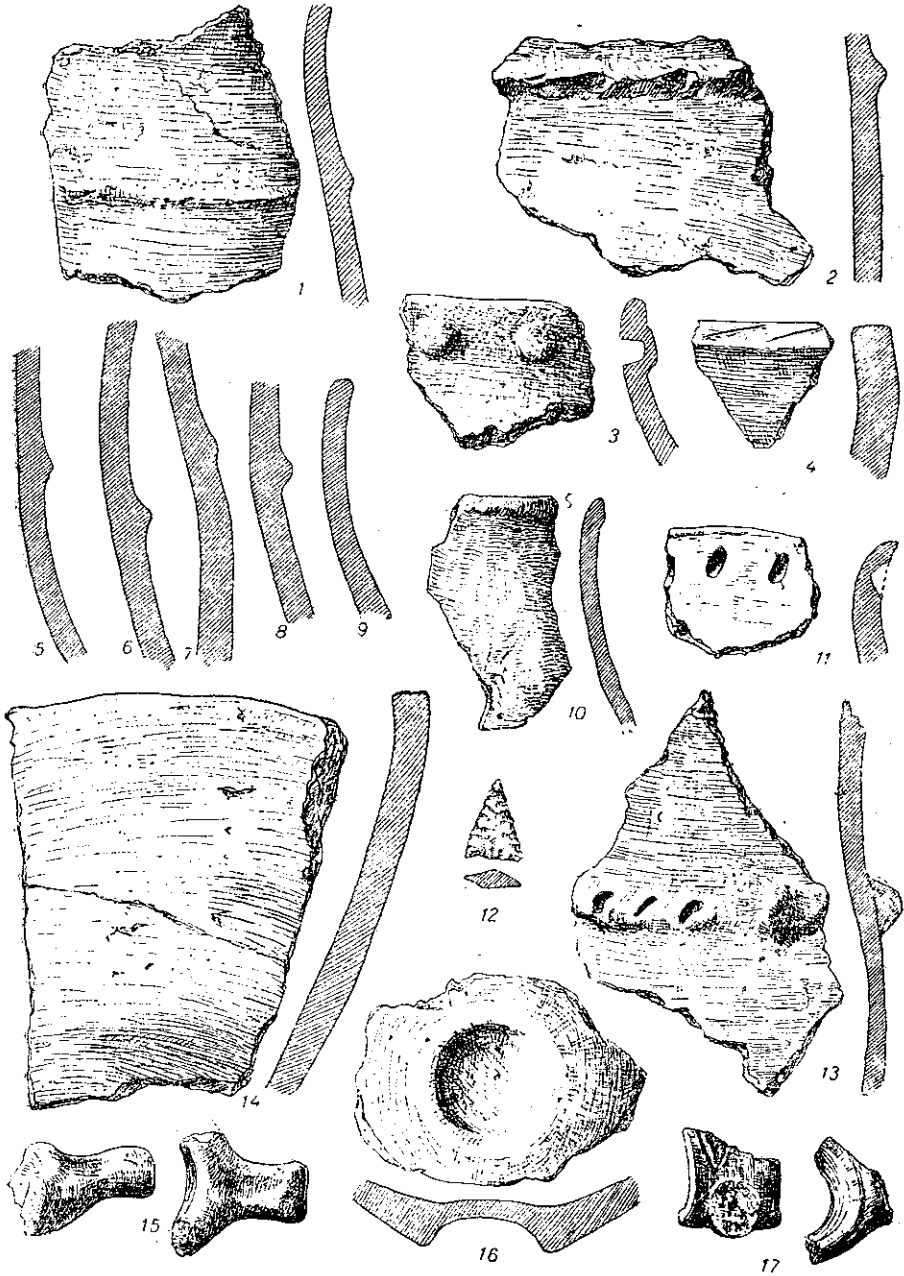

Табл. I. Сандраки. Знахідки з ям господарського призначення.

Яма А — 1, 2, 3, 5, 12, 14; Яма № 2 — 6, 9; яма № 5 — 7, 10, 13; яма № 7 — 4, 8, 11.
Фрагменти кераміки з культурного шару — 15, 16, 17.

В цій самій ямі були виявлені кремінна пластинка неправильних обрисів (6,5 × 2,5 см) і невеликий кремінний наконечник стріли у формі рівнобедреного трикутника, який, можливо, потрапив сюди з трипільського культурного шару. З боку спинки стрілка відретушована суцільно, з боку відбивної поверхні — тільки вздовж краю. Кремій темносірий, розміри стрілки 1,5 × 2 см (табл. I, 12).

Одночасність всіх цих знахідок, як вказувалось, не викликає сумнівів, оскільки яма була закладена каменями. В інших ямах, розташованих на площі основного розкопу, траплялися подібні знахідки, які також свідчать про їх одночасність.

Яма № 2¹. Діаметр 0,65, глибина 0,75 м. Дно ями знаходилося на 0,5 м нижче підлоги пізньотрипільського житла. В ямі виявлені фрагменти верхніх частин двох посудин баночної форми з тонким дво-схилим валиком біля основи високої шийки; нерівно випалений, з червоними та чорними плямами уламок тонкостінної миски із загнутим всередину краєм; уламки невеликої тонкостінної посудини баночної форми, яку вдалося в значній мірі реставрувати. Висота її 7,6, діаметр 5,3, діаметр вінець 8 см (табл. I, 6, 9; табл. III, 2).

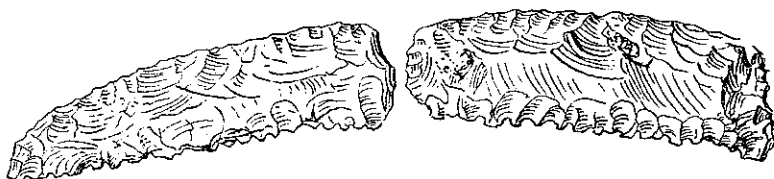

Рис. 2. Сандраки. Кінцевий та серединний вкладиші кременного серпа.

Крім знахідок часу пізньої бронзи, тут були виявлені фрагменти пізньотрипільської кераміки та уламок кістяного лощика, належність якого до одного з цих культурних шарів встановити не вдалося.

Яма № 5. Розташована за 1,75 м на південний захід від ями № 2. Мала неправильно округлу форму (1,05 × 0,6 м), глибину 0,7 м і була на 0,4 м нижче рівня підлоги трипільського житла. На дні ями виявлена миска, що розпалася на стрічки, з яких вона була виліплена. Колір миски жовтуватосірий зовні та сірий з середини. Край загнутий всередину і закінчується гострим ребром, дно профільоване. Висота миски 7,5, діаметр верхнього краю 24,5, діаметр дна 10 см (табл. III, 3). Крім миски, тут виявлені фрагменти посудин баночної форми, в тому числі з валиком, один фрагмент з валиком, розсіченими косими нарізками, а інші з невеликими заглибленнями по валику (табл. I, 7, 10, 13).

Яма № 6. Розташована за 0,25 м на північний схід від ями № 5, округла в плані (0,8—0,9 м), глибиною 0,7 м. Вона на 0,4 м нижче підлоги трипільського житла. Яма відрізнялася від інших ям тим, що тут були помітні сліди дії вогню. Західний край ями був обпалений до червонуватого кольору, а на дні спостерігалася бурувата перегоріла земля і невеликі грудки якогось перегару, що розпався. Заповнення ями мало випадковий характер: кілька фрагментів кераміки часу пізньої бронзи, кілька пізньотрипільських, незначна кількість обпалених кісток та кременний серединний вкладиш серпа (довжина 7,4, ширина 2,5 см). Ця знахідка становить великий інтерес, оскільки тут же, поблизу краю ями, було виявлено кінцевий вкладиш від того ж серпа (довжина 8,2, ширина 2 см). Обидва ці вкладиші були зроблені з волинського кременю сірого кольору, мали зубчастий край і заповіровку вздовж нього, яка утворилася в процесі роботи (рис. 2).

Яма № 7, розташована за 2 м на північний захід від ями № 6, округла в плані, діаметром 1—1,15 м, глибиною 0,6 м, з вертикальними стінками та плоским дном. Вона також пробивала підлогу трипільського житла і на 0,4 м спускалася нижче нього. В заповненні ями були виявлені фрагменти великої посудини баночної форми з валиком біля

¹ На площі розкопу були виявлені також господарські ями пізньотрипільського поселення. В процесі розкопок всі ями одержали загальну нумерацію.

основи високої шийки, з рідкими плоскими «горошинами», розташованими вздовж краю вінець; фрагменти верхнього краю миски темносірого кольору з прямо зрізаним краєм та косими насічками по ньому; численні дрібні фрагменти від добре лощеної миски сіруваточорного кольору (табл. I, 4, 8, 11).

На підставі особливостей будови і заповнення можна вважати, що на поселенні були виявлені ями трьох типів: 1) господарського призначення — погрібки для зберігання їжі (№ 4, 5, 7); 2) вогнищева яма (№ 6); 3) яма, мабуть, культового призначення (А).

В культурному шарі фрагменти кераміки часу пізньої бронзи знаходилися разом з пізньотрипільськими і були представлені двома групами. Перша група, як і знахідки в ямах, характеризувалася посудинами тюльпаноподібної форми, без орнаменту та з реберчастим валиком біля основи високої шийки; широкогорлими мисками з прямо зрізаним краєм або ж загнутим всередину та ін. На деяких зразках вдалося простежити стрічкову техніку виготовлення (миска з ями № 5 та денце посудини з ями № 2).

Керамічна маса цієї групи має домішку піску, іноді зерен кварцу та слюди. Колір кераміки сірий, коричнюватий. Вона нерівномірно випалена, через що на поверхні спостерігаються червоні та чорні плями. Обробка поверхні в одних випадках була небалою, в інших ретельнішою, переходячи в лощіння (табл. II, 1—7).

Кераміка другої групи знаходилася разом з керамікою першої групи. Проте зразки її не були виявлені в ямах.

Керамічна маса цієї групи мала таку ж домішку піску та великих зерен кварцу, проте в ній не спостерігалось блискіток слюди, характерних для кераміки першої групи. Колір її сіруватий та ясножовтий. Стінки посудин порівняно товстіші. Про форми їх судити важко через значну фрагментарність знахідок. Орнамент складався з широких, округлих в перерізі валиків, що проходили біля основи шийки та по самій шийці, та проколів і «горошин» вздовж краю вінець (табл. II, 8—13).

В тому ж шарі були виявлені дві посудини баночної форми, які краще збереглися (табл. III, 6, 7).

При датуванні цих знахідок слід враховувати також інші знахідки, а саме: 1) денце круглотілої посудини з заглибленням посередині, темнокоричневого кольору (табл. I, 16); 2) серед знахідок, зроблених Д. Т. Березовцем під час розвідки Пагурка в 1947 р., були виявлені фрагменти ручок від двох черпаків. На одному з них видно різний орнамент у вигляді ромбів (табл. I, 15, 17).

Кераміка, представлена знахідками в ямах, найтісніше пов'язується з керамікою Білогрудівки¹ та з пам'ятками чорноліського типу. З першою її пов'язує баночна форма посудин з валиками біля основи шийки, часто викладеними спірально. З другими — ті ж форми з характерними повними або неповними проколами вздовж краю вінець². Характерні і форми мисок з лощеною поверхнею, що дає можливість датувати комплекси ям IX — початком VII ст. до н. е. Очевидно, цим же часом визначається вік і другого комплексу кераміки.

Вказані знахідки пов'язують поселення в Сандраках з рядом поселень часу пізньої бронзи не тільки Лісостепу, але і Степу, наприклад.

¹ О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 173—182; С. С. Березанская, Г. Т. Титенко, Поселение передкифского времени в с. Собковка, КС ИА, в. I, К., 1952, стор. 78—84.

² А. И. Тереножкин, Поселения и городища в бассейне р. Тясмин, КС ИИМК, в. XLIII, М., 1952, стор. 80 і далі.

з Саботинівським, де разом з керамікою баночних форм були виявлені уламки черпаків та круглотілої посудини ¹, з могильником в Печорах та нижнім шаром Немирівського городища ².

Табл. II. Сандраки. Фрагменти кераміки з культурного шару.
1—7 — перша група кераміки, 8—13 — друга група кераміки.

Цій даті не суперечить і знахідка рогової муфти, яка має свої найближчі аналогії серед інвентаря землянки VII ст. до н. е., розкопаної в

¹ А. В. Добровольський, Перше Саботинівське поселення, АП, т. IV, К., 1952, стор. 88 і далі.

² М. И. Артамонов, Археологические исследования в южной Подолии, Вестник Ленинградского университета, 1948, № 11, стор. 177, 178.

1950 р. І. Г. Шовкоплясом в урочищі Підмет біля с. Нагоряни, Кельменецького району, Чернівецької області.

Тут необхідно зупинитися на випадкових знахідках трьох бронзових предметів в урочищі Пагурок. Це, насамперед, бронзовий наконечник списа, переданий лікарем П. Н. Добрянським в 1948 р. в Інститут археології. Слід вважати, що він являє собою переробку з якогось іншого предмета, можливо наконечника списа більшого розміру або ж кинджала. Перо списа листоподібної форми, з масивною нервюрою, яка переходить в плоский черенок, чотиригранний в перерізі. Кінець списа зламаний (рис. 4, 4). Довжина 16,1, довжина черенка 5, ширина пера біля основи 4,5 см.

Друга знахідка — бронзова сокира — була передана місцевим жителем Л. І. Шафранським в 1950 р. під час робіт Верхньобузької експедиції. Сокира невеликих розмірів, подовжньої форми, з закраїнами по обох боках, які доходять до її лезової частини. Лезо трохи опукле, обушок — прямий. Довжина 8, ширина обушка 1,5, ширина леза 2,5 см (табл. III, 5).

Третя знахідка — бронзова булавка (рис. 3) — виявлена при огляді Пагурка в 1948 р. Трипільською експедицією Т. С. Пассек. Булавка (довжиною близько 11,5 см) вигнута, один кінець її загнутий і утворює кільцеподібну голівку¹.

Наконечники списів, близькі формою, відомі із скарбу в с. Дерев'яному, Київської області², із скарбу, що походить з Кобакових хуторів, Полтавської області, та з Шаховки³, Харківської області, тощо.

Плоска сокира із закраїнами має свою аналогію в другому могильнику у с. Народичі, Коростенського району, Житомирської області, розкопаному І. Ф. Левицьким у 1929 р. Тут було виявлено сокиру такого самого типу разом з бронзовою булавкою з петльоподібною голівкою та фрагментами круглотілих посудин⁴.

Булавки вказаної форми широко відомі в період пізньої бронзи і раннього заліза. В придніпровських пам'ятках вони відомі з розкопок курганів передскіфського часу по р. Тясмин та з розкопок Жаботинського поселення⁵.

Жителі Сандракського поселення вели осілий образ життя, займаючись землеробством і скотарством, про що свідчать знахідки кісток свійських тварин. Вони використовували кістяні, рогові, кремінні та бронзові знаряддя праці.

Кремінні серпи⁶, подібні знайденим на поселенні в Сандраках, добре відомі серед знахідок на інших, близьких часом пам'ятках лісостепової смуги, насамперед серед пам'яток білогрудівського типу. Наявність їх на поселеннях цього часу ні в якій мірі не може свідчити про якесь культурне відставання населення лісостепової смуги. Сумісне

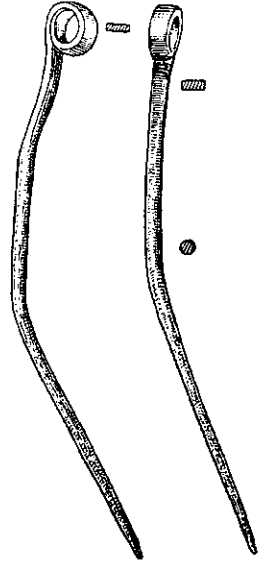

Рис. 3. Сандраки.
Бронзова булавка.

¹ Висловлюємо подяку Т. С. Пассек за це повідомлення та рисунок.

² А. Tallgren, ESA, II, стор. 148—149.

³ М. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник Полтавського музею, т. I, 1928, стор. 41—42.

⁴ І. Левицький, Стая в урочищі Піщаному біля Народич, Антропология, т. IV, К., 1930, стор. 231, 232.

⁵ М. И. Вязьмитина, Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин, Киевской области, КС ИА, в. I, К., 1952, стор. 59—67.

⁶ Серед зборів з поверхні є ще два аналогічних кремінних вкладиші.

знаходження кремінних та бронзових серпів відомо, наприклад, з могильника часу пізньої бронзи в Бешташені (Грузія) ¹.

Поселення в Сандраках, розташоване у верхній течії Південного Бугу, є першою відомою нам пам'яткою часу пізньої бронзи для цієї території. Воно найтісніше пов'язується з історією населення лісостепової смуги Правобережжя, яке залишило на різних етапах свого розвитку пам'ятки типу Войцехівського могильника, комарівського і білогу-

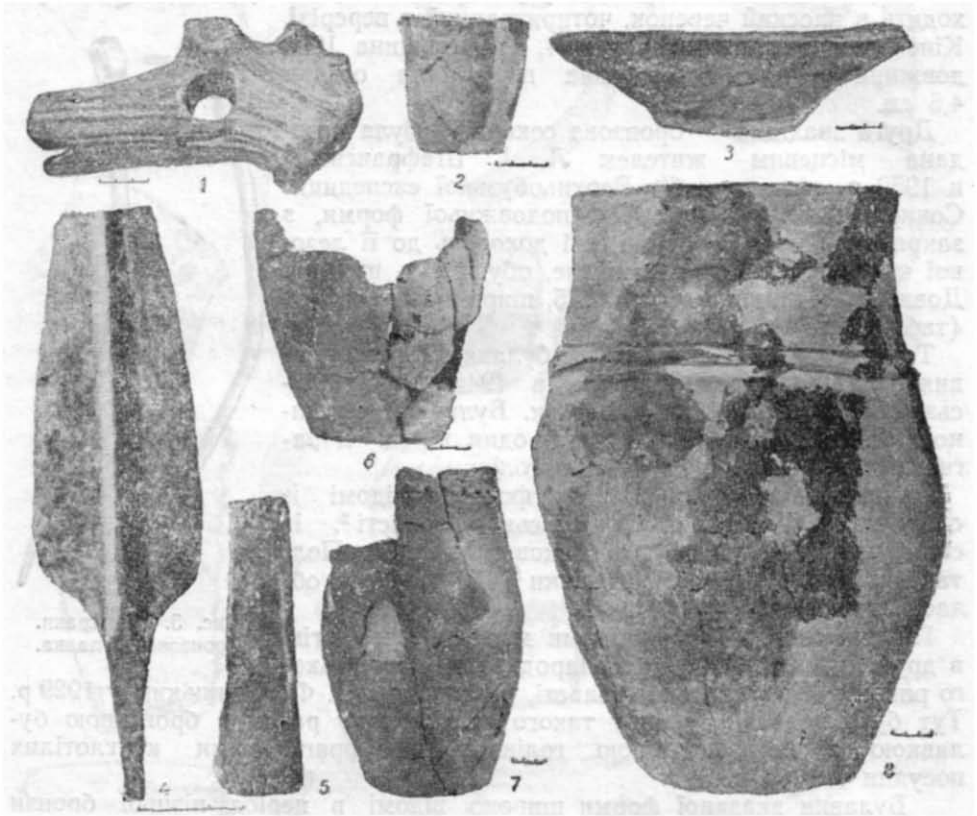

Табл. III. Сандраки. 1 — рогова муфта з ями А; 2 — посудина з ями № 2; 3 — миска з ями № 5; 4 — бронзовий наконечник списа; 5 — бронзова сокирка; 6, 7 — посудини з культурного шару; 8 — посудина з ями А.

дівського типів. Населення це з півдня мало своїми сусідами степові племена, близькі їм культурою, з півночі ж їх сусідами по південній околиці Києво-Волинського полісся були племена тієї культури, яку В. М. Даниленко виділив під назвою підгорської ².

Знахідка плоскої сокири з закраїною в Народичському могильнику дає можливість синхронізувати його з Сандракським поселенням. Можливість встановлення взаємозв'язків між цими двома культурними групами має великий інтерес для вивчення генетичних шляхів розвитку поселення Правобережної України в період пізньої бронзи — раннього заліза.

¹ Б. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, т. I, Тбилиси, 1941, стор. 69.

² В. Н. Даниленко, Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР, Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР, К., 1953.

Е. Ф. ЛАГОДОВСКАЯ

ПОСЕЛЕНИЕ ВРЕМЕНИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ В с. САНДРАКИ

Резюме

В 1949—1950 гг. Верхнебужская археологическая экспедиция производила раскопки поздне трипольского поселения в с. Сандраки, Хмельницкого района, Винницкой области.

Поселение было расположено на высоком мысу, известном у местного населения как урочище Пагурок, расположенном над долиной безымянного ручья. Здесь был обнаружен культурный слой времени поздней бронзы, залегающий выше поздне трипольского слоя.

Вещественные находки были представлены обломками керамики, изделиями из рога оленя, кремневыми вкладышами от серпов. Керамика представлена двумя основными группами. Формы сосудов баночные, орнамент валиковый, «горошинами» и др. Поселение это может быть сопоставлено с памятниками Белогрудовки и Черного Леса и датировано IX — началом VII вв. до н. э.

Бронзовые наконечники, копьѣ, плоский топорик с закраинками и булавка с головкой, загнутой колечком, обнаруженные в разное время на Пагурке, очевидно, должны быть увязаны с этим культурным слоем.
